

СПІЛЬНІ РИСИ Й ВІДМІННОСТІ ДОГОВІРНИХ І НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Уперше на законодавчому рівні ЦК України закріпив поділ цивільно-правових зобов'язань на 2 групи – договірні й недоговірні. Цим і пояснюється необхідність з'ясування їх як спільних, так і відмінних рис, оскільки, з одного боку, вони охоплюються єдиним поняттям – «цивільно-правові зобов'язання», отже, норми про них створюють зобов'язальне право, а з другого – вони якісно різноманітні, що, звичайно, впливає на їх характер.

На теоретичному рівні проблемі договірних і недоговірних зобов'язань присвячено чимало публікацій, серед яких слід виділити труди, роботи як вітчизняних дослідників (О.О. Отраднової, Т.С. Ківалової), так і російських (О.П. Альохіної). Так, О.О. Отраднава вважає, що критерієм поділу зобов'язань на договірні й недоговірні виступає підстава їх виникнення [17, с. 7]. Т.С. Ківалова переконує, що для систематизації спеціальної частини зобов'язань критерієм є врахування характеру підстав виникнення зобов'язань, а також

наявності волі, волевиявлення і правомірної або неправомірної поведінки учасників цивільних відносин [11, с. 5]. О.П. Альохіна розділяє підхід про поділ зобов'язань визначенням підстав виникнення правовідносин – договору, закону, правопорушення тощо. [2, с. 63] Погоджуючись із загальною позицією вчених про підставу виникнення зобов'язань як ознаку для класифікації на договірні й недоговірні, відмічаємо, що правознавці торкалися лише окремих питань указаних зобов'язань, не ставлячи перед собою завдання знайти їх спільні й відмінні риси. Саме таку мету й має дана стаття.

Споріднює недоговірні й договірні зобов'язання їх загальні об'єкти – юридичний і матеріальний.

З погляду Н.С. Кузнецової, юридичним об'єктом зобов'язання, як і будь-яких цивільних правовідносин, визнається певна поведінка зобов'язаної особи. Однак характерною рисою зобов'язання є те, що на перший план у ньому

виступають позитивні дії боржника, а чисто негативна поведінка (утримання від учинення певних дій), як правило, є лише доповненням або наслідком активної функції, яку той виконує [23, с. 612]. Є.О. Харитонов і О.І. Харитонova під об'єктами зобов'язальних правовідносин визнають поведінку суб'єктів цивільних відносин, тобто дії, пов'язані з передачею майна, виконанням робіт тощо, або утримання від їх здійснення [22, с. 151]. Подібну точку зору поділяє і Є.О. Суханов, однак він веде мову про предмет зобов'язання як поведінку зобов'язаних осіб, пов'язану з передачею найрізноманітніших об'єктів майнового обороту, в тому числі речей, визначених ознаками не лише індивідуальними, й родовими, з виконанням робіт, наданням послуг матеріального й нематеріального характеру тощо, з приводу чого не можуть виникнути речові або виключні права [6, с. 11].

Т.С. Ківалова, досліджуючи об'єкт правовідносин з відшкодування шкоди, визнає об'єктом правових відносин усе те, з приводу чого останні виникають. Це можуть бути взаємовідносини людей, матеріальні й нематеріальні блага (явища і предмети оточуючого світу), які мають здатність задовольняти інтереси учасників правовідносин і на які спрямовано суб'єктивне право й

відповідний йому обов'язок з метою задоволення інтересів уповноваженої особи [12, с. 140]. Хоча висновок стосовно об'єкта зроблено на аналізі правовідносин відшкодування шкоди, на нашу думку, він є справедливим щодо як недоговірних, так і договірних зобов'язань. Наприклад, реалізувати інтерес по створенню архітектурного проекту можна шляхом як проведення публічного конкурсу, так і укладення договору підряду на проведення проектних робіт.

Поєднує договірні й недоговірні зобов'язання те, що вони складаються при застосуванні як норм, що регулюють окремі види зобов'язань, так і норм загальної частини зобов'язального права та інших загальних норм цивільного права.

До них належать правила, що визначають: (а) поняття зобов'язання й підстави його виникнення, (б) правове положення сторін у ньому, (в) порядок виникнення і припинення зобов'язань та ін. Виокремлення підгалузі права зумовлено існуванням певної кількості правових норм, які рівною мірою поширюють свій регулятивний вплив на договірні й недоговірні зобов'язання. С.С. Алексєєв, характеризуючи пандектну систему права, зазначав, що вона не зводиться до одного лише виділення у всій системі ци-

вільно-правових норм загальної частини (як це іноді трактується в літературі із цивільного права), а їй притаманна наявність і в наукових побудовах, і в самій матерії права так званих узагальнених конструкцій, таких як, наприклад, «зобов'язання», що виражає дещо єдине, спільне, властиве для договірних і для недоговірних правовідносин [1, с. 472].

Зближує договірні й недоговірні зобов'язання існування їх загальної мети, яку доволі чітко визначив Й.О. Покровський. Учений справедливо стверджував, що будь-яке зобов'язання має на меті створення деякої зв'язаності волі боржника при мушувати себе до певної поведінки в інтересах кредитора. У всякому зобов'язанні наявний деякий особистий елемент, ігнорувати який неможливо. В одних зобов'язаннях він виявляється більшою мірою, в інших – меншою, але як будь-яка поведінка залежить від волі особи, так і всяке зобов'язання ґрунтується на допустимій законом формі тиску на цю волю способом створення певної додаткової мотивації [25, с. 244].

Проте існують і інші точки зору, представники яких, не відкидаючи зовсім вольового характеру зобов'язання, віддають йому перевагу як майновій цінності. Так, Є. Годеме зазначав, що на зобов'язання, все більше й

більше дивляться, як на цінність, підставу стягнення з майна, а характер зобов'язання як зв'язок між двома особами, не зникаючи зовсім, втрачає все більше своє значення й дію [4, с. 21]. А російський учений Ю.В. Романець указував, що під спрямованістю зобов'язання як системною ознакою договірного права слід розуміти кінцеві результати (економічний і юридичний), на досягнення яких спрямовані основні дії учасників договору [20, с. 92].

Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо, що метою зобов'язання виступає задоволення майнового й немайнового інтересу суб'єктів цивільного права. Треба також враховувати, що наведений перелік спільних характеристик обох видів досліджуваних зобов'язань не є вичерпним. У юридичній літературі запропоновані й інші [16, с. 169;].

Далі розглянемо відмінності договірних і недоговірних зобов'язань за межами різниці в підставах їх виникнення.

Одним із чинників, що дозволяють розрізнити вказані зобов'язання виступають суб'єкти, які встановлюють їх зміст, а також акти, в яких останній фіксується. У договірних зобов'язаннях права й обов'язки сторін закріплюються в договорі як спільному дво- або багатосторонньому акті [Див.: 10, с. 23-25; 14, с. 21], тоб-

то за загальним правилом саме сторони визначають його зміст. У той же час необхідно враховувати можливість укладення договору приєднання, відмінними обов'язковими ознаками якого є його спеціальна стандартна форма, особливий порядок укладення – шляхом приєднання до запропонованих умов у цілому й відсутність у сторони, що приєднується до договору, можливості брати участь у розробленні договірних умов [13, с. 13].

У недоговірних зобов'язаннях це питання вирішується залежно від їх виду. Так, у недоговірних охоронних зобов'язаннях (наприклад, з відшкодування шкоди) зміст закріплюється законодавцем у законі, а в недоговірних регулятивних може фіксуватися однією стороною в односторонньому правочині (публічна обіцянка винагороди).

Наступною обставиною, що дає можливість вести мову про особливості в правовому регулюванні порівнюваних відносин, виступає застосування диспозитивних норм для впорядкування договірних зобов'язань і переважно імперативних норм для недоговірних зобов'язань [18, с. 11]. Така переважність зумовлена тим, що одна частина таких зобов'язань виникає з неправомірних дій, а інша – з правомірних та інших юридичних фактів за межами договору.

Якщо в правовому регулюванні ширше зобов'язань і заборон, застосовуються дозволи, сторони відносин, які впорядковує право, мають змогу відступити від зазначених у правових нормах варіантів поведінки й вільні самі ухвалювати рішення щодо участі в цих відносинах (зокрема, через укладення між собою різноманітних правочинів), а право визначає лише наважливіші аспекти їх взаємодії, то правове регулювання ґрунтується на диспозитивному методі [9, с. 215].

Як влучно зазначає В.Ф. Яковлев, приватно-правове регламентування будується на підставі правової автономії, самостійності учасників відносин. Саме воно має здебільшого диспозитивний характер, є регулюванням децентралізованим, що передбачає використання договору як узгодженої волі учасників відносин [25, с. 18]. Сторони договору можуть самостійно встановлювати права й обов'язки, так би мовити творити право, і, навпаки, в більшості недоговірних зобов'язань спостерігається чітке слідування вимогам правового припису без можливості змінити власні права й обов'язки.

Серед недоговірних зобов'язань левову частку складають зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої порушенням

договору, яке регламентується на засадах доспозитивності. Відшкодування шкоди в межах таких зобов'язань регулюється імперативними нормами.

Договірні й недоговірні зобов'язання відрізняються за механізмом захисту порушених суб'єктивних прав. Право на захист за своїм матеріально-правовим змістом включає в себе можливість управненої особи: а) використати дозволені законом засоби власного примусового впливу до правопорушника, захищати належні їй права власними діями фактичного порядку (самозахист цивільних прав); б) застосувати юридичні заходи оперативного впливу на правопорушника, які в юридичній літературі іноді не зовсім точно йменуються «оперативні санкції»; в) звернутися до компетентних державних органів з вимогою примусити зобов'язану особу до певної поведінки [7, с. 107].

Невичерпний перелік способів захисту вільних прав та інтересів закріплено в ч. 2 ст. 16 ЦК України. Під способом захисту суб'єктивних цивільних прав розуміються закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, завдяки яким можна поновити (визнати) порушені (оспорювані) права і вплинути на правопорушника [5, с. 244]. Застосування того чи іншого способу захисту залежить

від волі особи, чиє право порушено, й визначається характером порушення. При цьому слід ураховувати, що інколи порушене право можна захистити лише в спосіб, визначений законом, а також ту обставину, що одноразово може бути використано декілька способів захисту. Як правильно вказує Н.С. Кузнєцова, способи захисту цивільних прав та інтересів можуть застосовуватися як окремо, так і в сукупності. Більше того, деякі з них зазвичай застосовуються саме одночасно: (а) визнання правочину недійсним і відновлення становища, що існувало до порушення (реституції), (б) припинення правовідносин і відшкодування заподіяної шкоди [24, с. 27]. У такому разі говорять ще про сполучення позовів як поєднання різних позовних вимог, наприклад, (а) про віндикацію й відшкодування збитків, (б) про розірвання договору і стягнення неустойки, (в) про переведення прав покупця і стягнення моральної шкоди тощо [18, с. 11, 12].

В українській цивілістичній літературі зроблена спроба показати специфіку захисту прав та інтересів сторін договору [8, с. 694-699]. На нашу думку, доречно розглянути *особливості захисту цивільних прав та інтересів сторін у недоговірних зобов'язаннях*. При цьому необхідно враховувати, що недо-

говірні зобов'язання виникають як із правомірних дій (приміром, односторонніх правочинів), так і з правопорушень (деліктів). Оскільки регулятивні відносини породжуються правомірними діями, найчастіше правочинами, то й механізм захисту цивільних прав та інтересів як визнання правочину недійсним стосується зобов'язання як договірного, так і недоговірного (з конкурсу).

Відновлення становища, що існувало до порушення, як самостійний спосіб захисту, застосовується у випадках, якщо регулятивне суб'єктивне право в результаті правопорушення не припиняє свого існування й може бути реально поновлене шляхом усунення наслідків, що настали. Цей спосіб використовується для захисту прав сторін і договірних, і недоговірних зобов'язань (наприклад, позов про застосування наслідків недійсного правочину).

Найчастіше для захисту прав сторін договірних зобов'язань використовуються такі способи, як примусове виконання обов'язку в натурі, зміна й припинення правовідносин. Перший зі способів пов'язаний із проблемою реального виконання зобов'язань, коли йдеться про виконання певних дій, передачу речі тощо. Широкого застосування в судовій практиці він не отримав, на що слушно зверталась увага в юридичній

літературі [21, с. 40]. Здебільшого застосування такого способу захисту цивільних прав має місце при порушенні договірних зобов'язань [3, с. 7, 8]. Необхідність зміни й припинення правовідносин викликана, приміром з порушенням їх однією зі сторін (статті 651 і 652 ЦК – для договірних зобов'язань) [15, с. 40].

Для обох видів досліджуваних зобов'язань застосовуються такі способи захисту, як відшкодування збитків, майнової шкоди й моральної (немайнової) шкоди. На цю обставину слушно вказують учені-цивілісти [8, с. 696]. Однак різниця полягає в тому, що вказаними способами оперують при порушенні зобов'язань договірних, а недоговірні охоронювальні самі виникають у результаті правопорушення, виконання яких як раз і виступає способом захисту порушеного цивільного права.

Припинення дії, яка порушує право, як спосіб захисту застосовується при порушенні як абсолютних правовідносин, так і недоговірних охоронювальних зобов'язань. Так, у силу ст. 1163 ЦК фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також особа юридична, майну якої загрожує небезпека, вправі вимагати її усунення від того, хто її створює. У цьому разі має місце тривале порушення цивільних прав.

Такий спосіб, як визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових чи службових осіб, найчастіше використовується для захисту абсолютних прав і реалізується в порядку адміністративного судочинства. Відмінною рисою цього способу поряд з порядком розгляду виступає також суб'єкт порушення цивільного права – органи публічної влади, їх посадовці і службовці.

Таким чином, можна стверджувати, що з огляду на виникнення як договірних, так і недоговірних регулятивних правовідносин із правомірних юридичних дій для захисту прав сторін таких правовідносин застосовуються однакові правові засоби.

Відмінність у механізмі захисту сторін правовідно-

син договірних і недоговірних охоронювальних полягає в тому, що в перших сторони на час порушення знаходяться в зобов'язальних відносинах і має місце вада (порушення) виконання зобов'язання, а в недоговірних охоронювальних зобов'язання виникають на підставі правопорушення і завдяки їх виконанню відбувається захист порушеного суб'єктивного права чи інтересу.

Таким чином, договірні й недоговірні зобов'язання, як дві частити одного правового явища – цивільно-правового зобов'язання, мають як спільні ознаки, так і певні особливості. Визначення й урахування їх має значення доволі важливе в правозастосовній практиці.

У подальшому потребує поглибленого дослідження питання про взаємодію договірних і недоговірних зобов'язань у впорядкуванні цивільних відносин.

Список літератури: 1. *Алексеев С.С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. – 2-е изд., перераб. и допол. – М.: Норма, 2002. – 608 с. 2. *Алехина Е.П.* Регулятивные и охранительные альтернативные обязательства в современном гражданском праве России // Евразийский юрид. журн. – 2010. – №2 (21). – С. 61-65. 3. *Андрійцьо В.Д.* Примусове виконання обов'язку в натурі як спосіб захисту цивільних прав: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – 18 с. 4. *Годэмэ Е.* Общая теория обязательств. Пер. Новицького И.Б. – М.: Юрид. изд. Мин. юст. СССР, 1948. – С. 510. 5. *Гражданское право: Учеб.: Ч. 1* / Под ред. *Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева.* – М.: Изд-во ТЕИС, 1996. – 552 с. 6. *Гражданское право: В 2-х т. – Т. II. – Пт. 1: Учеб. / Отв. ред. Е.А. Суханов.* – 2-е изд., перераб. и допол. – М.: Изд-во БЕК, 2003. – 704 с. 7. *Грибанов В. П.* Осуществление и защита гражданских прав. – М.: Статут, 2000. – 107 с. 8. *Договірне право України: Заг. ч.: Навч. посіб. / За ред. О.В. Дзери.* – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 896 с. 9. *Загальна теорія держави і права: Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина.* – Х.: Право, 2009. – 584 с. 10. *Калабеков Ш.В.* Договор как универсальная правовая конструкция: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Моск. гос. юрид. акад. – М., 2003. – 259 с. 11. *Ківалова Т.С.* Зобов'язання відшкодування

шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. – О., 2008. – 40 с. **12.** *Ківалова Т.С.* Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти): Монографія. – О.: Юрид. літ., 2008. – 360 с. **13.** *Лехкар О.В.* Договір приєднання в цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., – 2008. – 20 с. **14.** *Мілаш В.С.* Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов: Монографія. – Х.: Вид. ФО-П Вапнярчук Н.М., 2007. – 440 с. **15.** Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2-х т. – 2-ге вид., перероб. і допов. / За заг. ред. *О.В. Дзери*. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – Т. 1. – 832 с. **16.** *Мічурін Є.О.* Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект): Монографія. – Х.: ЮрСвіт, НДІ права та підпр-ва АПрН України, 2008. – 482 с. **17.** *Отраднова О.О.* Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 240 с. **18.** *П'янова Я.В.* Судовий захист майнових цивільних прав: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Х., – 2009. – 20 с. **19.** *Покровський І.А.* Основные проблемы гражданского права. – М.: Статут, 1988. – 244 с. **20.** *Романец Ю.В.* Система договоров в гражданском праве России. – М.: Юристъ, 2001. – 92 с. **21.** *Свердлык Г.А., Страунине Э.Л.* Защита и самозащита гражданских прав: Учеб. пособ. – М.: Лекс-Книга, 2002. – 208 с. **22.** *Харитонов Є.О., Харитонова О.І.* Цивільні правовідносини: Навч. посіб. – К.: Істина, 2008. – 304 с. **23.** Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / За ред. *О.В.Дзери, Н.С. Кузнецової*. – К.:Юрінком Інтер, 2002. – 720 с. **24.** Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За ред. розробників проекту ЦК України. – К.: Істина, 2004. – 928 с. **25.** *Яковлев В.Ф.* О правовой системе современной России // Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 3. – М.: Статут; Екатеринбург: Ин-т част. права, 2004. – 18 с.

ОБЩИЕ ЧЕРТЫ И ОТЛИЧИЯ ДОГОВОРНЫХ И ВНЕДОГОВОРНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ

Игнатенко В.Н.

Рассматриваются общие черты и определяются отличия договорных и внедоговорных обязательств. Выявление специфики данных видов обязательств позволит повысить эффективность их правового регулирования.

Ключевые слова: договорные обязательства, внедоговорные обязательства, обязательственное право, метод правового регулирования, механизм защиты.

COMMON FEATURES AND PECULIARITIES OF THE CONTRACTUAL AND EXTRA-CONTRACTUAL OBLIGATIONS

Ignatenko V.N.

Common features of the contractual and extra-contractual obligations are examined and their differences are determined. Establishing of the peculiar features of the given kinds of obligations will enable increase in efficiency of their legal regulation.

Key words: contractual obligations, extra-contractual obligations, contract law, method of legal regulation, technique of defence.

Надійшла до редакції 12.12. 2010 р.